

Mary G. Kemperink en Willemien S. Roenhorst
(red.)

Visualizing Utopia

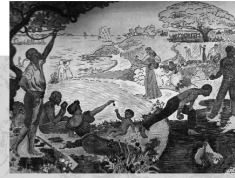
Peeters (Leuven) 2007

195 pagina's

45 euro

ISBN 9789042918771

VISUALIZING UTOPIA

Mary G. KEMPERINK and Willemien H.S. ROENHORST (eds.)

PEETERS

Mary G. Kemperink en Leonieke Vermeer (red.)

Utopianism and the Sciences, 1880-1930

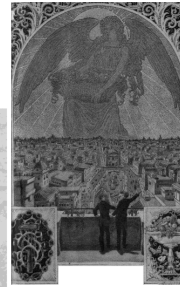
Peeters (Leuven) 2010

204 pagina's

45 euro

ISBN 9789042922983

UTOPIANISM AND THE SCIENCES,
1880-1930

Mary KEMPERINK and Leonieke VERMEER (eds.)

PEETERS

Laurens Ham

Voor de nieuwe mensch moet de oude wijken

Er zijn maar enkele boeken uit de westerse traditie die zó klassiek zijn geworden, dat hun titels buiten het literaire domein betekenis hebben gekregen. *Utopia* (1516) van Thomas More is er een van. More was niet de eerste die een ideale staat beschreef – Plato deed in de *Politeia* (ongeveer 380 voor Chr.) al hetzelfde – maar zijn boektitel heeft wel de naamgeving van een volmaakte maatschappij bepaald.

Vanaf de tweede helft van de negentiende tot diep in de twintigste eeuw beleefde het 'utopisme' haar hoogtepunt, volgens de inleiding van de artikelenbundel *Visualizing Utopia* (2007, vanaf nu VU). Het is een van de recente delen in de snelgroeende reeks *Groningen Studies in Cultural Change*, waarin de resultaten van cultuurhistorische symposia van de Rijksuniversiteit Groningen worden gebundeld. Dit deel is geredigeerd door Mary Kemperink, hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de

RUG, en cultuurhistorica Willemien Roenhorst. In het boek is te lezen hoe utopisch gekleurde vergezichten een sleutelrol gingen spelen in het werk van een grote groep schrijvers, onder wie Edward Bellamy, Bertold Brecht en Frederik van Eeden. Zij schreven 'utopieën', boeken over een geïdealiseerde staat in het voetspoor van More.

Juist in het *fin de siècle* kreeg het begrip nog veel meer betekenissen, zo blijkt uit de inleiding van de bundel en nog duidelijker uit *Utopianism and the Sciences, 1880-1930* (2010; vanaf nu US), een ander boek uit dezelfde serie onder redactie van Kemperink en promovenda Leonieke Vermeer. Beiden zijn kenners van de representatie van wetenschap in literaire teksten. Dat is dan ook een van de thema's in een gevarieerd boek, waarin de relatie tussen wetenschap en utopie wordt onderzocht, maar ook politieke, religieuze en artistieke praktijken ter sprake komen. Allerlei wetenschapsverschijnselen uit de bèta- en gammahoek krijgen aandacht: de tweede wet van de thermodynamica, Darwins evolutieleer, de parapsychologie en het denken over de vierde dimensie.

Utopisme werd in de tweede helft van de negentiende eeuw een *levensbeschouwelijk* begrip, dat verwijst naar idealisme en toekomstgerichtheid. Dat betekent dat er twee belangrijke verschillen zijn met de manier waarop More de term gebruikte. In de eerste plaats werd het begrip niet meer louter gebruikt voor beschrijvingen van samenlevingen in een vaag gehouden, 'ondenkbare' periode, maar werd de utopie op de toekomst geprojecteerd. Hiermee is ook de tweede verandering verbonden. Mores zelfverzonnen woord 'utopia' was een woordspeling waarin zowel 'eutopia' (de goede plaats) als 'outopia' (de 'nergens-plaats') doorklonken. Waar de utopie voor More uiteindelijk dus een gedachtespel over een ondenkbare samenleving was, veranderde het geleidelijk in een begrip dat een realiseerbare wereld beschreef. Albert Camus heeft in *L'homme révolté* (1951) de Franse Revolutie aangewezen als een belangrijk keerpunt in het denken over de maakbaarheid van de samenleving. De revolutie maakte duidelijk dat de mens zijn lot in eigen handen kon nemen door het bewind van de Godgegeven machthebber ongedig te verklaren. Dat maakte de utopie heel wat minder irreëel.

Als het begrip utopie in de negentiende eeuw van alles kon betekenen, dan is het wellicht verstandig om ook vanuit een brede definitie naar het utopisme uit die tijd te kijken. Dat lijkt althans de overweging van de redacteurs, die de term zeer algemeen definiëren als 'the theoretical and practical attempt to create a better world' (VU 2007: x) en 'a belief in and a contribution to the realisation of a better world.' (US 2010: x) In het tweede boek wordt verantwoord dat de redacteurs hiermee een zo non-normatief mogelijke definitie menen te gebruiken. Het is maar de vraag of dat klopt. De tweede definitie bevat bijvoorbeeld het idee van *realisering*, waarmee de 'outopische' betekenis van utopie naar de achtergrond verdwijnt. Bovendien wordt het allerminst neutrale 'better world' gebruikt. Cruciaal is de vraag: beter volgens wie? Dit wordt zelden geëxpliciteerd, op een enkele keer na (Delheye in US 2010: 158). Wanneer wordt uitgegaan van het perspectief van de utopisten zelf, dan kiest de onderzoeker een cultuurhistorische invalshoek. Een evaluatieve aanpak ligt echter op de loer, waarbij de onderzoeker zelf (onbewust?) bepaalt wat 'beter' is.

Zo'n gekleurde visie op het utopische is terug te zien in de inhoudsopgaven van de boeken. Er wordt veel over linkse denkers geschreven en over verschijnselen die in de linkse hoek ontstonden, zoals vegetarisme, feminisme, antimilitarisme en naturisme. Daarbij vergeleken is er vrij weinig aandacht voor utopie als een christelijk, fascistisch of doctrinair communistisch ideaal. Toegegeven: er zijn uitzonderingen. Zo gaat Koos Bosma onder andere in op de communistische utopie (in *VU*) en schrijft Cor Hermans over het antisemitisme van Bernard Shaw en H.G. Wells (in *US*). Over het algemeen echter gaat de aandacht uit naar de idealistische kant van utopie, niet naar de totalitaire.

Dat maakt eens te meer duidelijk dat een neutrale bespreking van utopieën niet mogelijk is. Het twistpunt van de wenselijkheid van utopisch denken loopt als een rode draad door de wetenschappelijke bestudering ervan. Bijna altijd neemt een utopieonderzoeker een sympathiserende houding aan of juist niet, zo bleek reeds uit Ruth Levitas' *The Concept of Utopia* (1990). Tot de groep van sympathisanten behoren de meeste onderzoekers uit de hoek van de 'Utopian Studies', een discipline die vooral in de Anglosaksische wereld bloeit en waar ook Levitas zelf onder kan worden geschaard. Sommige communistisch geïnspireerde wetenschappers zien utopisme als een idealistische politieke en literaire praktijk, die een positieve bijdrage kan leveren aan het actuele debat. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het recentelijk opnieuw uitgegeven *The Politics of Utopia* (1982, herdruk 2009) van Barbara Goodwin en Keith Taylor. Tegenover hen staan critici als Camus, Isaiah Berlin en Hans Achterhuis, die vanuit gematigd-liberale overtuigingen op de gevaren van utopisme hebben gewezen. Zij denken dat een gerealiseerde utopie altijd op een dystopie uitloopt.

In de inleiding van *Utopianism and the Sciences* plaatsen Kemperink en Vermeer hun boek in de traditie van de Utopian Studies, waarbij ze zich bewust verklaren van de ideologische achtergronden van ieder utopiedebat. (2010: ix-x) Ze kiezen mede daarom voor een zo breed mogelijke definitie. Maar niet alleen is zo een begripsomschrijving niet meteen neutraler dan een andere, ze leidt er door haar gebrek aan focus ook toe dat vrijwel alles met utopisme in verband te brengen is. Dat sluit misschien goed aan bij het begripsgebruik in de periode zelf, maar het is wellicht waardevoller om een metaperspectief in te nemen en vanuit hedendaagse inzichten een selectie te maken van wat wel en niet met de term in verband gebracht kan worden.

Er zijn maar weinig auteurs in de bundels die scherp en precies met het begrip utopie omgaan. Een van hen is Carl J. Guarneri, die schrijft over Edward Bellamy, auteur van het zeer succesvolle *Looking Backward* (1888). Guarneri onderscheidt vier functies van een literaire utopie, die verschillende leeservaringen kunnen uitlokken:

- 1) [utopias] critique existing society, 2) they indicate potential means of social transformation, 3) they propose an organisational blueprint or working model of an ideal society, and 4) they extrapolate the present into the future. (*VU* 2007: 3)

Hoe algemeen deze vier functies ook lijken te zijn, ze bieden Guarneri handvatten om het overweldigende publieke succes van *Looking Backward* te analyseren. Hoe is het mogelijk dat een roman, die tegenwoordig algemeen als zwak en clichématig wordt beschouwd, destijds juichend ontvangen werd? Guarneri laat onder meer zien dat technische keuzes van Bellamy effect kunnen hebben gehad op de identificatie bij de lezer. Daarmee doet hij veel bruikbare suggesties voor een bredere studie naar de communicatiesituatie in utopische romans.

Voor de meeste andere teksten geldt echter, dat ze geen grotere modellen of hypothesen aandragen. Ze wortelen in de nationale en disciplinaire traditie van waaruit de desbetreffende onderzoeker werkt. Er ontstaat in de boeken dus geen gemeenschappelijke theorie of methodologie die als belangrijke bijdrage aan het veld van Utopian Studies zou kunnen gelden. Dat de inleiders van *Visualizing Utopia* over een 'interdisciplinary approach' (xix) spreken, is bij dit gebrek aan een gemeenschappelijk wetenschappelijk programma te veel gezegd.

In de praktijk is het gebrek aan een gedeeld wetenschappelijk kader geen groot probleem. Er zijn in de boeken namelijk wel degelijk thematische dwarsverbanden te ontdekken. Die zijn niet altijd gemakkelijk te doorzien, al was het maar omdat in de ideologie van het *fin de siècle* elementen met elkaar werden verbonden die voor ons gevoel niet veel met elkaar te maken hebben. Leonieke Vermeer wijst er in een van haar artikelen dan ook op dat ideologieën uit het verleden een eigen logica hebben en vervolgt: 'Instead of judging this to be "illogical", I would rather call for an examination of this particular logic, so that we can perceive the "mental sinuosity" that is needed to harmonise ideologies and concepts from different fields.' (US 2010: 58)

Westerse intellectuelen die rond 1900 naar nieuwe levensbeschouwelijke kaders op zoek waren, kwamen inderdaad uit op een eigenaardige potpourri van metafysische ideeën, politieke idealen en verwaterde wetenschappelijke theorieën. Niet alleen de grenzen tussen de kunst en de nieuwe religie vervaagden, zoals bij een auteur als Van Eeden te zien is, ook de wetenschap kreeg spirituele trekken. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een intrigerend artikel van Linda Dalrymple Henderson over de vierde dimensie (in US). De pseudoreligie die zo ontstond wordt in dit boek dus als een utopie aangeduid. We kunnen het ook anders noemen, maar feit blijft dat er een aantal ideologische 'knooppunten' ontstonden die door denkers van heel verschillende richtingen werden gedeeld.

Een van die gedeelde opvattingen was het idee dat er niet alleen naar een 'better world' moest worden gestreefd, maar ook naar een 'better species', zoals Cor Hermans het in zijn artikel noemt. De eugenetica werd in deze periode door vrijwel iedere serieuze wetenschapper en literator omarmd. Zo kon H.G. Wells zonder blikken of blozen beweren: 'it is our business to ask what Utopia will do with its congenital invalids, its idiots and madmen, its drunkards and men of vicious mind' en nog wat van dergelijke groepen. Zijn antwoord daarop was eenvoudig: 'the species must be engaged in eliminating them.' (US 2010: 89). In een klimaat als het onze, waarin parallellen met de NSB en de jaren dertig niet van de lucht zijn, riekt zo'n opmerking naar protofascisme.

De tekenen zijn ernaar: Wells was tot in de jaren veertig een bewonderaar van Hitler, al steunde hij diens vervolging van de joden niet. De artikelen in deze twee essaybundels laten echter zien dat vrijwel alle kunstenaars uit deze periode, ook 'onverdachte' figuren als Van Eeden, fantaseerden over hoe de 'nieuwe mensch' van de toekomst eruit zou moeten zien. In een artikel uit *Visualizing Utopia* bespreekt Mary Kemperink talloze verbeeldingen van de nieuwe mens in de Nederlandse literatuur rond 1900, maar ook anderstalige auteurs dachten erover na. Shaw had het bijvoorbeeld over 'Supermen', Wells over 'Samurai'.

Ergens is het jammer dat de historische lijn van beide boeken rond 1930 ophoudt en dat er weinig aandacht is voor de totalitaire politiek. Een groter, synthetiserend perspectief op hoe algemene culturele en wetenschappelijke ideeën uit het *fin de siècle* uit zouden lopen op de verwerpelijkste politieke praktijken zou inzichtgevend zijn. Maar misschien is die keuze voor een politiek minder explosief utopiebegrip wel een gelukkige. Zo wordt voorkomen dat we het denken uit deze periode louter gaan zien als een voorbereiding op de massaslachtingen van het fascisme, nationaal-socialisme en communisme. Zo'n teleologische visie bestaat er in het ergste geval uit dat men in het *fin de siècle* zo veel mogelijk foute mannen (want het zijn mannen) gaat aanwijzen. In *Visualizing Utopia* en *Utopianism and the Sciences* krijgen we inzicht in de dromen die men rond 1900 koesterde van een betere maatschappij, zonder dat de rampzalige realisering van die dromen in het verhaal betrokken wordt. De utopie blijft daarmee, althans voor even, ongeschonden.